

RIMSKI NADGROBNI SPOMENICI IZ ASERIJE

NENAD CAMBI
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 73.032(497.13):904(497.13)
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno: 1992-10-09
Received

U liburnsko-rimskoj Aseriji dosta masovno su se izrađivali nadgrobni spomenici koji se obično nazivaju liburnski cipusi. S obzirom na to da je ta grupa spomenika dobro obrađena, mnogo je potrebitije temeljitije proučiti druge tipove nadgrobni spomenika iz Aserije i okolice. Stoga se ovdje obrađuju važnije stele i sarkofazi. Sačuvane su tri cjelovite stele i jedan fragment, i tri sarkofaga. Sve stele su monumentalne i arhitektonsko strukturalnog oblika s portretima. Čini se da sve stele u formalnom pogledu podrijetlo vuku iz sjeverne Italije. Probleme donekle nudi samo stela Vadike koja ima vrata na donjem dijelu spomenika kao i mnoge stele vojnika iz Tifurija i okolice. Stoga su ta vrata mogla stići i posredstvom majstora koji su došli u Burnum u potrazi za poslom kojega je uzmanjkalo nakon što je VII. rimska legija premještena na dunavski limes. Ali, vjerojatnije je ipak da je forma s vratima također nastala pod sjevernoitaljskim utjecajem. Taj sastavni element autor objašnjava strukturalno arhitektonskim podrijetlom, odričući simboličko značenje (vrata Hada ili utjecaj metroačke religije).

Sve stele imaju kvalitetno izrađene portrete, što znači da su ih oblikovali vrsni majstori. Stele se datiraju u 1. st. Stela iz Kašića i fragment iz Aserije su iz doba prije sredine 1. st. Stela Vadike spada u doba oko sredine 1. st., a stela iz Ostrovice u flavijejsko doba (kraj 1. st.).

Među sarkofazima ističe se fragment antičkog sarkofaga s prikazom pijanih dječaka (eroti), a ta je tema bila znatno prisutna u antičkoj produkciji. Sarkofag je vjerojatno iz kraja 2. st.

Vrlo je važan i poklopac sarkofaga iz okolice Aserije, izrađen od prokoneškog mramora. Taj sarkofag je imao neobičnu formu. Naime, poklopac je dvojako koncipiran - u obliku krova kuće, odnosno u obliku kline s pruženim pokojnicima. Ta dva poklopa su strukturalno inkompatibilna. Matična je radionica po svoj prilici na takav način koncipirala poklopac ostavljajući mogućnost da se u zadnji trenutak, shodno želji komitenta, odluči kakva će konačno biti forma. Jednu od njih bilo je jednostavno otući. Ovdje, međutim, do takve odluke nije došlo (iz nepoznatih razloga). Zanimljivo je da to nije i jedini primjerak sarkofaga od prokoneškog mramora koji ima takvu dvojaku formu. Upravo najpoznatiji primjerak sarkofaga od prokoneškog mramora, onaj Dobrog pastira iz Salone, također je na taj način koncipiran i nije izabrana jedna forma. Aserijatski primjerak je raniji od salonitanskoga, vjerojatno je iz druge polovice 3. st.

Na temelju naprijed obrađenih spomenika jasno proistječe da je Aserija i njena okolica bila središte u kojem su djelovali vrsni kipari, a u gradu je postojala naučda za sofisticiranim rimskim nadgrobni spomenicima, osim lokalnih liburnskih cipusa.

Baveći se dosta intenzivno rimskim nadgrobnim spomenicima, i neki koji potječu iz rimsko-liburnske Aserije i okolice bijahu dosta često predmetom mojih istraživanja tijekom dužega vremenskog razdoblja. Ovdje se oni, međutim, obrađuju kao cjelina, a u skladu s temom skupa za koji je rad bio pripremljen.¹

Asseria, jedan od najvažnijih liburnsko-rimskih gradova u zaleđu sjevernodalmatinske obalne regije, nije dala mnogo klasičnih rimskih nadgrobničkih spomenika, iako je u njoj i u okolici otkriven veliki broj tzv. liburnskih cipusa, spomenika cilindričnog tijela s koničnim završetkom i zaključnim ukrasom. Taj tip monolitnoga kamenog obilježja groba ili grobne parcele specifičan je za liburnsko područje. Budući da je ta grupa nadgrobničkih spomenika dobro obrađena,² ovom bih se prigodom radije zadržao samo na drugim oblicima koji su poznati i drugdje u Dalmaciji, odnosno općenito u rimskom svijetu, a koji pripadaju općem antičkom kulturnom dobru. Radi se o stelama i sarkofazima, a oni su, kao što sam prije naveo, ipak vrlo značajni, iako nisu osobito brojni. U sadašnjem trenutku istraživanja nije moguće kazati zbog čega tih spomenika nema toliko kao drugdje. Njihov se nedostatak možda može objasniti i nedovoljnom istraženošću kraja i nekropola na kojima su oni stajali, a ne samo nekim negativnim stavom domaćeg stanovništva prema takvim vrstama spomenika, odnosno osobitom omiljenošću liburnskog cipusa, kao specifičnog predstavnika lokalnog nadgrobničkog biljege i radionice koja je po svojoj prilici postojala u tom gradu.³

a) Stele

Među stelama podrijetlom iz Aserije ili neposredne okolice, od kojih je veći broj manjih dimenzija i jednostavnijeg oblika bez figuralne dekoracije, svojom monumentalnošću se ističu četiri primjerka, od kojih su tri cjelovito sačuvana, iako dosta oštećena, a četvrti je fragment.

¹ Ovaj članak je prošireno predavanje održano na skupu "Benkovački kraj kroz vjekove" u Benkovcu u proljeće 1984. godine. Iako je radnja navrijeme predana za tisak, ona ipak, iz meni nepoznatih razloga nije objavljena. S obzirom na proteklo vrijeme i promijenjenu političku situaciju, očito je da neće više biti tiskana u nekom zborniku ili sl. s navedenog skupa. Smatrajući da rad nije izgubio na vrijednosti, malo sam ga ponovno dotjerao i priredio za tisak. U osnovi rad je isti, osim što je ažuriran novom literaturom i dotjeran u nekim detaljima.

² M. S u i ć, "Liburnski nadgrobni spomenik - 'Liburnski cipus'", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53, 1952, str. 59 i d; I. F a d i ć, "Liburnski nadgrobni spomenik u Veroni (CIL V, 2200, 8852, CIL III 2190)", *Diadora*, 10, 1988, str. 80 i d; I s t i, "Aserijatska skupina liburnskih nadgrobničkih spomenika tzv. liburnskih cipusa", *Diadora*, 12, 1990, str. 209 i d.

³ Zbog izuzetne homogenosti tektoničkih i stilsko dekorativnih elemenata I. F a d i ć, "Aserijatska skupina", str. 247, opravdano upotrebljava naziv aserijatska skupina liburnskih cipusa. Velik broj srodnih primjeraka iz Aserije ili bliže okolice govori u prilog postojanja jedne radionice takvih nadgrobničkih spomenika u gradu.

Prva stela o kojoj će ovdje biti riječi već je davno poznata i više je puta bila obrađivana, a njene se fotografije nalaze u mnogim publikacijama (tab. I, II).⁴ Bez obzira na to što je stela više puta spominjana u arheološkoj literaturi i što je njena fotografija toliko puta otiskivana, držim da se o njoj još uvijek ima što kazati, a poglavito u svezi sa strukturom i formom stele. Taj spomenik visok 2,53 m sastoji se od tri dijela. Najgornji dio stele u formalnom pogledu nedvojbeno je na ravnoj plohi reproducirao realni arhitektonski oblik. On je, naime, oblikovan kao grobna egzedra, samo je, naravno, reducirana dubina niše. Prigodom oblikovanja niše nije ispušten ni jedan njoj pripadajući detalj. Tako je naznačena profilirana greda iznad koje se diže kalota svoda. Unutrašnjost je neznatno konkavna, tako da sugerira dubinu i zaobljenje arhitekture. Taj arhitektonski element nije bio reduciran samo po dubini, nego i po visini, tako da su likovi pokojnika bili prikazani samo kao polufigure, a ne kao čitave skulpture. Sa strana niše bili su postavljeni polustupovi na bazama. Gornji dio stupova je otučen, tako da je teško utvrditi karakter kapitela, ali izvan diskusije je da su oni morali postojati i dosizati do visine profilirane gredé koja je išla oko zakrivljenja niše, kako je to uobičajeno u arhitekturi. Tijelo polustupova je ukrašavalo sitno lišće postavljeno poput ljusaka, što se također javljalo na stupovima rimskih građevina, ali ipak ne previše često.⁵ Oko polukruga kalote na gornjem dijelu ide ukrasni pojas kao i u stvarnoj arhitekturi, a iznad njega zabat s akroterijima. Na samom vrhu zabata morao je također biti akroterij. Postrani akroteriji su bili u obliku ljudske glave, ali su dosta oštećeni. S obzirom na oštećenost tih glava, teško je govoriti o njihovom karakteru. Čini mi se da se u kosi uočavaju rogovi, što bi upućivalo na Jupitera Amona koji je u svezi s carskom ikonografijom.⁶ Takve glave prisutne su na zadarskom i drugim forumima na sjevernom Jadranu. Ali možda se radi i o krupnim pramenovima duge kose kakvi se vide na glavama barbara ili personifikacijama

⁴ Usp. D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije", *Diadora*, 1, 1959, str. 117 i d., sl. 3. Slika stele pojavila se u većem broju publikacija, ali je rijetko stručno obrađivana.

⁵ Tako na primjer na pročelju hrama na nadgrobnom reljefu Haterija u Rimu. Tu su spiralno prikazane vitice. Usp. Th. K r a u s, *Das römische Weltreich, Propyläen Kunstgeschichte II*, Berlin 1967, sl. 200, str. 229. Ljuskasti polustupovi nalaze se i na steli vojnika Servija Enija Fuska iz Muća u Arheološkom muzeju u Splitu. Usp. S. R i n a l d i T u f i, "Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale", *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, Anno 368, Memoria di Scienze morali e filologiche, ser. 8, fasc. 3, str. 99, br. 13, tab. V, 3.

⁶ O vezi carske ikonografije i glava Jupitera Amona usp. N. C a m b i, "Jupiter Amon na dva spomenika iz Arheološkog muzeja u Splitu", *Gunjačin zbornik*, Zagreb 1980, str. 43 i d.

vjetrova.⁷ Stoga držim da se vjerojatnije radi o glavama barbara jer su oni osobito česú na nadgrobniim spomenicima, gdje su došli posredstvom vojne ikonografije.⁸ Ali ni vjetrovi nisu rijetki u kontekstu sepulkralne ikonografije.⁹ Tip glava barbara vuče svoje podrijetlo još iz doba helenizma, konkretnije iz pergamske umjetnosti.¹⁰ Zabatno polje je dosta maleno jer mu polukrug kalote oduzima dosta veliki prostor, ali je ipak dovoljno da primi masku Gorgone koja je tipičan apotropejski simbol,¹¹ toliko omiljen i prikladan za trokutasti prostor zabata raznih građevina još od arhujskog perioda grčke umjetnosti.¹² Prema tome, i taj je element preuzet iz arhitekture, ali je svojom simbolikom veoma dobro odgovarao sepulkralnom ambijentu.

Arhitektonski uzor prema kojem je oblikovan ovaj dio stele jest zidana grobna egzedra ili duboka niša kakvih se često susreće na raznim nekropolama rimskih gradova. Nekoliko takvih primjeraka postoji, na primjer, na nekropoli koja se proteže od Herkulanskih vrata u Pompejima,¹³ a ima ih i na drugim lokalitetima.¹⁴ Osobito je zanimljiva redukcija egzedre u zidanoj tehnici u Ostiji,¹⁵ što očito pokazuje kretanje razvitka od monumentalne grobnice prema monolitnom

⁷ Radi se o likovima čije glave imaju dugu oštru kosu, često s brkovima i bradom, surov pogled i sl. Međutim personifikacije vjetrova imaju najčešće napuhane obraze i krileca na glavi, što treba da osliku gibanje zračne mase. Usp. K. Neuser - H. Anemol. *Studien zur Darstellungen der Winde und Windgottheiten in der Antike*, Roma 1982, str. 212 i d.

⁸ Na poklopcima rimskih sarkofaga javlja se oko 25 raznih tipova glava. Najčešće su glave barbara, ratnika, a iz mitološke sfere Atisa. Usp. G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophage. Handbuch der Archäologie*, München 1982, str. 69.

⁹ Usp. K. Neuser, l. c. te G. Koch - H. Sichtermann, l. c.

¹⁰ O preuzimanju motiva pergamskih barbara u Italiji usp. P. R. von Bieckow - S. K. i, *Die Darstellungen der Gallier in der hellenistisch Kunst*, Wien 1908, str. 79 i d.

¹¹ O Gorgoni usp. *Roscher Lex. der Myth.*, I, kol. 1695 i d. s. v. Gorgones (A. Furtwängler); *Enc. Arte Antica*, III, Roma 1960, str. 982, s. v. Gorgone.

¹² Samo kao primjere navodim *Enc. Arte Antica*, III, str. 984, sl. 1256 i sl. u boji između str. 984 i 985.

¹³ J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London 1971, str. 122, tab. 32, sl. 11, br. 2, 4, 9.

¹⁴ A. Machatschek, *Die Nekropolen und Grabmäler im Gebiete von Elaiussa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien*, Wien 1967, str. 92 i d., tab. 41 i d.; E. Schneider Equini, "La necropoli di Hierapolis di Frigia", *Contributi allo studio dell' architettura funeraria di età romana in Asia Minore*, Accademia Nazionale dei Lincei Monumenti Antichi, ser. misc. vol. I, XLVIII ser. gen., Roma 1972, str. 111 i d., tab. XVIII i d. Ove grobnice su nešto različite od pompejanskih jer to nije samo slobodna niša, nego je ona u kombinaciji s grobnim hramom. Niša je pravokutna, a ne polukružna.

¹⁵ J. M. C. Toynbee, o. c., str. 122, sl. 26.

kamenom nadgrobnom spomeniku (put ide od slobodne arhitekture do oponašanja arhitektonskih oblika u skulpturi - nadgrobni spomenik). Međustепенicu takvog razvitka predstavljale bi reducirane zidane grobnice koje se sastoje od nekoliko većih kamenih blokova na način da je ipak zadržana treća dimenzija, samo u skraćenom obliku. Niša tih spomenika je nešto plića od onih zidanih, ali je ipak znatno dublja od normalnih stela, pa i ovog aserijatskog primjerka. U tim nišama mogle su stajati slobodne skulpture poput one iz Donauwitza u Austriji (rekonstrukcija u Grazu)¹⁶ ili pak reljefi pokojnika (grobnice Enijevaca¹⁷ ili Priscijanaca¹⁸ u Št. Peteru kod Celeje u Sloveniji). Te grobnice nisu u pravom smislu ni skulptura ni arhitektura, a na neki način jasno pokazuju prijedeni put. Međutim činjenica što su te grobnice na neki način srodne i što se razvojne linije tiče ipak bliže arhitekturi, ne znači da tipološki razvoj u isto vrijeme pokazuje i kronološki odnos spomenika. Naprotiv, grobnice iz Št. Petera su dosta mlađe od aserijatskih spomenika.¹⁹

Očito je, dakle, da je gornji dio stele Vadike Titue strukturalno povezan s arhitektonskim oblicima i da zapravo predstavlja samo reduciranu formu zidane grobnice oblika niše, predstavljene skulptorskim načinom, na razmjerno tankoj kamenoj ploči.

Natpis, pak, koji se nalazi ispod niše u biti je samo djelomično koherentan s izvornom formom spomenika.²⁰ U zidanim grobnicama koje smo ranije spominjali natpis ne stoji ispod niše. On je mogao stajati u unutrašnjosti arhitekture ili pak na vanjštini, a mogao je biti i na bazi pojedine statue, odgovarajućoj urni itd. Prema tome, nema dvojbe da natpis ispod niše nije u potpunosti u skladu s temeljnom arhitektonskom formom koju oponaša, ali je morao biti postavljen upravo na navedenom mjestu jer drugdje za nj nije bilo prikladnije površine.

¹⁶ A. S c h o b e r, *Die römische Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien 1923, str. 195, sl. 203.

¹⁷ J. K l e m e n c - V. K o l š e k - P. P e t r u, *Antične grobnice v Šempetru*, Ljubljana 1972, str. 19 i d., sl. između str. 12 i 13.

¹⁸ J. K l e m e n c - V. K o l š e k - P. P e t r u, o. c., str. 14 i d., sl. između str. 16 i 17.

¹⁹ Te se grobnice datiraju u 2. i 3. st. Usp. J. K l e m e n c, *Rimske iskopenine v Šempetru*, Ljubljana 1961, str. 17 i d.

²⁰ Natpis glasi: VADICA APLI
F(ilia) TITVA V(iva) F(ecit)
SIBI ET PASINAE
Q(uinti) F(iliae) VOLTISSAE
MATRISVAE
ADIVTORIO AETORIS ET
CEVNI VADICIS FECERVN(t)

Treći sastavni element stele Vadike Titue su vrata s izrađenim kasetonima. Taj element, po mom mišljenju, na tom mjestu u arhitektonskom je pogledu sasvin nekoherentan. Više puta spominjani tip zidane egzedre poput one u Pompejima, naime, nema vrata, jer je prostorija bila otvorena, tako da je posjetitelj mogao ući pa unutra sjesti na klupu i odmoriti se. Njena unutrašnjost je bila vidljiva, a ne skrivena vratima. Prema tome, očito je da su vrata na donjem dijelu stele Vadike došla nesporazumom ili selektivnim odabirom nekih arhitektonskih elemenata (vrata su također dio arhitekture) koji nemaju direktne veze sa zidanom egzedrom. To donekle potvrđuje i način prikazivanja vrata, jer su funkcionalni elementi pobrkani i isklesani bez razumijevanja. U gornjim kasetonima prikazane su lavlje glave koje u ustima drže alke za kucanje po vratima. U donjim se pak nalazi isti element, samo različito oblikovan, tj. ispupčeni krug na koji je udarala alka obješena na bršljanov list. U donjim su kasetonima morale biti prikazane ručke za izvlačenje vrata, kakve su ispravno prikazane na nekim stelama iz Garduna ili Salone,²¹ a i na brojnim drugim prikazima vrata na nadgrobnim spomenicima.²² To bi značilo da je klesar vrata prikazao bez razmišljanja o njihovu logičnom mjestu u arhitekturi a njihove funkcionalne elemente izabrao po estetskom a ne realnom kriteriju.

Otkuda onda ovakva vrata na steli koja je svoju formu baštinila od zidane niše koja je bez vrata? Osim stele Vadike ovako oblikovan tip vrata pokazuje, koliko je meni poznato, samo jedan jedini primjerak stele. To je ona P. Rameija Hilara iz Akvileje.²³ Ipak na toj steli postoje neke razlike u odnosu na stelu iz Aserije. Gornji dio, oblikovan poput niše u kojoj stoje polufigure muškarca i žene, znatno je manji od donjeg na kojem su vrata. Neke manje razlike postoje i u oblikovanju gornjeg dijela stele, jer na akvilejskom primjerku niša nema zabata, ali je takav završetak više u skladu s arhitekturom egzedre nego kod onog iz Aserije. Osim toga, u donjem dijelu stele vrata uokviruju dva pilastra (dovratnika) kakvi se zaista javljaju u stvarnoj arhitekturi, što nedvojbeno pokazuje da ta stela odražava realitet uzorka. Na prvi pogled reklo bi se da ni u akvilejske stele ne postoji logična funkcionalna veza između gornjeg i donjeg dijela. Mišljenja sam da to ipak nije slučaj, jer između ta dva elementa nema natpisnog polja nego je natpis

²¹ H. H o f f m a n n, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, Wien 1905, str. 54, br. 42, sl. 36.

²² Na vratima mnogih nadgrobnih spomenika često se pojavljuje samo jedan element i to obično u donjim kasetonima. Usp. V. R i g h i n i, "Forma e struttura delle porte romana", *Studi Romagnoli*, 16, 1965, str. 393 i d., sl. 2, 4, 8 itd. Ima, međutim, vrata s mnogo više ukrasa. Usp. na primjer sarkofag s prikazom godišnjih doba u Pallazzo dei Conservatori u Rimu, G. K o c h - H. S i c h t e r m a n n, sl. 258.

²³ H. P f l u g, str. 194, br. 94, tab. 20. Tu vidi i drugu literaturu.

uklesan u nadvratnik. Na taj način su povezana oba strukturalna elementa u jednu arhitektonski koherentnu cjelinu, reprodukciju stvarne građevine, sačinjene od gornje niše s likovima pokojnika i prizemne prostorije u kojoj su se nalazile urne. Prema tome, to bi bila imitacija neke vrsti mauzoleja na dva kata.²⁴

U Dalmaciji postoje brojne stele koje također imaju slično koncipirana vrata. Te su stele praktično bile rezervirane za vojnike VII. legije, ali i pripadnike nekih drugih vojnih jedinica i njihove veterane. Takvih stela najviše ima u Tiluriju²⁵ i Saloni.²⁶ Susreću se, međutim, i drugdje u dalmatinskom zaleđu gdje su veterani dobijali posjede ili gdje su postojale vojničke postaje.²⁷ Iako stela Vadike i vojničke stele imaju neke sličnosti, ipak među njima postoji bitna razlika glede strukturalne kompozicije. Zbog toga ću ovdje samo najsumarnije analizirati ove druge, da bi se uočila razlika, a opširnije će biti riječi nekom drugom zgodom.²⁸ Te stele su posudile svoju formu od arhitekture sepulkralnog hrama (naiskosa), dakle ne grobne niše, kao što je slučaj kod stele Vadike Titue. Takvih naiskosa, čiju fasadu u reduciranoj formi prenose vojničke stele, ima već dosta od helenističkog doba.²⁹ Vojničke stele, naime, imaju gore zabat ispod kojega je profilirana ravna greda s frizom. Gredu sa strana podupiru obično tordirani stupovi. U polju među stupovima je natpis ili pak portret i natpis, a ispod se direktno nastavljaju vrata s

²⁴ Ti su elementi pripadali arhitekturi monumentalnih nadgrobničkih spomenika (mauzoleji), ali, naravno, u skladu s raspoloživom plohom stele. U ovom slučaju derivacija iz arhitekture je nedvojben.

²⁵ O tim stelama usp. H. Hoffmann, o. c., str. 54 i d. S obzirom na to da je ta studija već zastarjela, o vojničkim stelama s vratima namjeravam napisati jednu opsežniju radnju.

²⁶ Nedavno su pronađene dvije stele vojnika VII. legije u neposrednoj blizini istočnih vrata Salone. Usp. N. Cambi, "Two Soldiers' Stelai from Salona, Römische Österreich", *Jahresschrift der österreichischen Gesellschaft für Archäologie*, 17/18, 1989-90, Wien 1991, str. 61 i d., tab. 8 i 9.

²⁷ Takva stela je na primjer ona iz Hadromilja - Smokvice u Hercegovini. Usp. C. Patseh, "Kleinere Untersuchungen in und um Narona", *Jahrbuch für Altunterskunde*, 2, 1908, sv. 3-4, str. 110, sl. 30. Nedavno su otkrivene slične stele i u blizini Humca u Hercegovini. Usp. R. Dodig, "De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae", *100 godina muzeja u Humcu*, Ljubuški 1985, str. 107, br. 2, sl. 5-8. Nekoliko takvih spomenika pronađeno je kod Dicma gdje su bili ugrađeni u kasnoantičku grobnicu. Usp. N. Cambi, "Salona i njene nekropole", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, *Razdio društvenih znanosti* (12), 1985-86, Zadar 1986, str. 85, sl. 10, te N. Cambi, "Salona und seine Nekropolen", *Römische Gräberstrasse - Selbstdarstellung - Status - Standard* (Colloquium in München vom 28 bis 30. October 1985), München 1987, str. 264, tab. 46 c.

²⁸ O tome usp. bilj. 25.

²⁹ Usp. stelu Dionizija Trazimaha iz Visa u Arheološkom muzeju u Splitu (M. Nikolic, "Helenistička nekropola Isse", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 63-64, 1961-62, str. 64, 1961-62, tab. VI). Takvih stela ima i izvan jadranske obale. Usp. stelu iz Apameje (J. Balty, *Guide d'Apamee*. Bruxelles 1981, str. 193, sl. 209, stela br. 4).

kasetonima. Ta vrata su u realnom arhitektonskom uzoru morala stajati među stupovima a direktno ispod grede zabata koji oni nose. Vrata su tu, dakle, spuštena da bi se stvorio nužni prostor za natpis koji postaje dominantni element rimskih nadgrobnih spomenika. Stela s vratima na svom izvornom mjestu, potpuno u skladu s arhitekturom, ima od helenizma i dalje. Takva je, na primjer, već spomenuta stela Dionizija, sina Trazimaha, i drugih članova njegove obitelji iz Isse, a znatno su brojnije u rimsko doba, kao na primjer stele iz Urbina,³⁰ Sarisine³¹ itd. Vrata ispod natpisa na za njih nelogičnom mjestu polako će početi nestajati. Očito je da se njihov smisao gubio, pa više nisu bila nužna. Već stela Gaja Licinija iz Humca, koja je nedvojbeno iz doba prije cara Klaudija, više nema vrata.³² Mišljenja sam da taj element nije samostalan motiv i da nije nastao pod utjecajem Male Azije,³³ jer su sasvim drugačiji spomenici koji nose vrata u tom dijelu antičkog svijeta.³⁴ Oni su, naime, čitavi u obliku vrata, a takvih ima i u Saloni, a oni se bitno razlikuju od spomenutih vojničkih stela.³⁵ Kad bi vrata zaista imala neku vezu s Malom Azijom, tada bi ih imale sve stele vojnika podrijetlom iz tog kraja. Ali to ipak nije slučaj. Na primjer već spomenuta stela Gaja Licija nema vrata, a pokojnik je iz Sinoe. S druge strane ne bi ih imali

³⁰ V. R i g h i n i, o. c., str. 395 i d., sl. 3-4.

³¹ V. R i g h i n i, o. c., str. 397 i d., sl. 7-8.

³² V. P a š k v a l i n, "Stele arhitektonske kompozicije u formi edikule iz Muzeja na Humcu kod Ljubuškog", *100 godina muzeja u Humcu*, Ljubuški 1985, str. 120, br. 1, sl. 1.

³³ H. H o f f m a n n, o. c., zastupa mišljenje da je taj tip stele nastao prema tzv. tipu malouzijskih grobova (Grabfassade) uklesanih u stijeni. Isti stav zastupao je i J. M e d i n i, "Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine", *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*. Znanstveni skup Sinj 3-6. lipnja 1980, Izdanja Hrv. arheol. društva, 8, Split 1984, str. 113 i d. Pregled raznih mišljenja o značenju vrata na nadgrobnim spomenicima usp. M. W a e l k e n s, *Die Kleinasiatischen Türsteine*, Mainz 1986, str. 17 i d. Autor odbacuje vezu s metroačkom religijom i povezuje ih s grobnim portalom kao najznačajnijim dijelom groba, odnosno grobne arhitekture.

³⁴ Tim stelama nisu slični ni grobovi uklesani u stijenu (usp. A. M a c h a t - s c h e k, o. c., sl. 23-31) ni slobodni nadgrobnii spomenici s vratima (usp. P. L a m b r e c h t s - M. W a e l k e n s, *Reflexions critique sur un monument funéraire récemment découvert à Pessinonte, Zetesis*. Door Collega's en vrienden Aangeboden aan Prof. Dr. Emil Strijcker naar Aanleiding van zijn vijfezestigste verjaardag. Antwerpen-Utrecht 1973, str. 602 i d., tab. XVII-XVIII, te M. W a e l k e n s, "Un exemplaire aberrant inédit de stèles funéraires à double porte", *Revue belge de philologie et d'histoire*, 50, 1972, no 1, str. 78 i d., sl. 1.). Usp. također M. W a e l k e n s, *Türsteine*, str. 3 i d., tab. 90, 725; 90, 767; 91; 729 itd. te sheme tab. 107.

³⁵ Ti spomenici nisu još do sada stručno obrađeni.

vojnici iz Sirije, od kuda potječu većinom vojnici II cohors Cyrrhestarum³⁶ ili pak vojnici koji je po svoj prilici iz Norika jer pripada jedinici koja se naziva Ala IV Noricorum.³⁷

Kao što sam već naprijed naveo, stele s vratima pojavljuju se vrlo često kao nadgrobni spomenici vojnika VII. legije u Tiluriju i drugdje. Osim vojnika te legije upotrebljavaju je i vojnici drugih jedinica koje s njom borave u istom logoru. Druge jedinice koje dolaze kasnije umjesto spomenutih upotrebljavaju neke druge tipove stela.³⁸ To bi upozoravalo da se ta radionica rasformirala. Iz toga proistječe zaključak da su majstori otišli iz Tilurija, budući da manje jedinice po svoj prilici nisu mogle osigurati dovoljno posla. Ali kamo su otišli? S legijom vrlo vjerojatno ne, jer nadgrobni spomenici legionara VII. legije na dunavskom limesu imaju drukčije oblike te figuralne i ornamentalne motive.³⁹ Logična je, dakle, pretpostavka da s jedinicom nisu otišli i klesari iz Tilurija. S druge strane, vojnici XI. legije, čiji je logor u Burnumu, u prvim desetljećima 1. st. imaju stele drukčijeg tipa. One su vrlo jednostavne i nemaju vrata, ali kasnije, osobito u drugoj polovici 1. st., na stelama se pojavljuju vrata. Njihove su karakteristike slične onima iz Tilurija. Ta je legija boravila u Dalmaciji duže nego VII. legija.⁴⁰ Čini se da se vrata pojavljuju na spomenicima iz doba nakon Klaudija. Kad iz Burnuma odlazi XI. legija na njeno mjesto dolazi IV. legija Flavia Felix.⁴¹ I

³⁶ Usp. na primjer stelu Dagnasa iz Burnuma (J. M e d i n i, "Spomenici s Atisovim likom", str. 115 i d., osobito bilj. 32, sl. 7. Stela vojnika II cohors Cyrrhestarum pronađeno je i u spomenutoj grobnici u Dicmu (usp. bilj. 27).

³⁷ Stela je pronađena također u grobnici u Dicmu. Ona još nije objavljena.

³⁸ O nadgrobnim spomenicima VII. legije iz Viminacija usp. M. M i r k o v i ć, *Inscriptionis de la Mesie Superieure*. Vol. II, *Viminacium et Magnum*, Beograd 1986, str. 124, br. 98, 99, str. 125, br. 100; str. 126 br. 102, 103; str. 128, br. 106; str. 133, br. 115 itd., zatim str. 136, br. 121; str. 137, br. 122, str. 139, br. 126 itd.; str. 141, br. 128 itd.; str. 142, br. 131. Potpuno različita je stela str. 142, br. 132 na kojoj se nalaze portreti pokojnika. Najraniji primjerak je nadgrobni spomenik str. 125, br. 101 koji pripada vojniku VII. legije podrijetlom iz Varvarije u Dalmaciji, a datira se približno oko 80. godine.

³⁹ Usp. gornju bilješku.

⁴⁰ Pregled raznih mišljenja o odlasku VII. legije iz Dalmacije daje M. Z u n i - n o v i ć, "Vojni značaj Tilurija u antici", *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*. Znanstveni skup Sinj 3-6. lipnja 1980, Izdanja Hrv. arheol. društva, 8, Split 1984, str. 71. O odlasku iz Tilurija i dolasku u Viminaciju pregled raznih mišljenja daje i M. M i r k o v i ć, o. c., str. 35. Ta mišljenja variraju od 45. do 63. god., a posljednju godinu sugerira M. M i r k o v i ć, l. c., ali odlazak nije mogao biti mnogo kasnije od sredine 1. st.

⁴¹ XI. legija u Dalmaciji je još u trenutku Neronove smrti 68-69. Odlazi da se u građanskom ratu bori na strani Vitelija, ali je ipak zauzela stranu Flavijevaca. Usp. T a c i t, *Hist.*, II, 11, 67; III, 50; IV, 68. O tome usp. J. J. W i l k e s, *Dalmatia*, London 1969, str. 96 i d. Uskoro je XI. legiju zamijenila IV. Flavia Felix koja je ostala u Dalmaciji do 86. godine.

vojnici te legije upotrebljavaju isti tip stele koji karakteriziraju vrata pri dnu spomenika.⁴² To bi po mom mišljenju upućivalo da su majstori iz Tilurija preselili u Burnum, gdje je uz veću jedinicu bilo i više posla. Nije tu zarade nestalo ni nakon odlaska XI. legije, jer je pristigla jedinica slične veličine i ranga. Tek kad odlazi IV. legija Flavia Felix, posljednja velika jedinica koja u cjelini boravi u Dalmaciji,⁴³ za majstore nastaju nepovoljni dani i oni će se razbježati, tražeći zaradu, a spominjani tip stele će posve nestati iz repertoara nadgrobnih spomenika u Dalmaciji.

Nakon navedenih razmatranja postavlja se pitanje, da li je stela Vadike nastala po uzoru na one iz sjeverne Italije (poput stele Publija Rameija) ili je nju izradio majstor stigao iz ne baš dalekog Burnuma, odnosno nisu li stele vojničkog karaktera imale samo utjecaj na nastajanje jednog ovakvog primjerka. Odgovoriti na to pitanje nije, dakako, jednostavno, jer ima razloga koji govore u prilog raznih mogućnosti. Ipak, čini mi se, prevladavaju sjevernoitalski utjecaji, osobito u pogledu oblikovanja gornjeg dijela spomenika, dok je donji više u stilu vojničkih spomenika iz Dalmacije, budući da nema dovratnike a natpis ima samostalno polje. Možda se tu radi o kombinaciji elemenata s obzirom na mogućnost utjecaja raznih predložaka. Stoga bio bih za rješenje koje u sebi sadrži kompromis. Vjerojatno su stelu izradili lokalni majstori, koji su sjevernoitalski utjecaj svladali već ranije a vojnički nakon dolaska radionice u Burnum i njihova djelovanja na ovom području.

Ova je stela nastala negdje oko sredine 1. st. Na to, čini mi se, prije svega upućuje oblik stele. Portreti ne iskazuju velike mogućnosti za dataciju. Oni posjeduju tip frizure koja je po svom jednostavnom obliku tiberijevska.⁴⁴ Međutim, ona je nedvojbeno mogla živjeti i kasnije. Teško bi bilo zamisliti sofisticirane kasnojulijevsko-klaudijevske ženske frizure u Aseriji.⁴⁵ U stilskom pogledu portreti sadržavaju izraziti idealistički klasicizam bez ikakvih fizionomijskih naznaka, što je također karakteristika julijevsko-klaudijevske portretistike. Znači, lokalni je majstor bio u toku s općim kretanjima stilskog karaktera. Neke dublje zaključke, s obzirom na stanje sačuvanosti, nije moguće iznositi. U svakom slučaju ta stela pokazuje urastanje u rimsku kulturu, iako su imena još uvijek ilirska.

⁴² Te stele nisu još stručno obrađene.

⁴³ Legija boravi u Dalmaciji od oko 70. do 86. god. Usp. A. B e t z, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Wien 1938, str. 48; J. J. W i l k e s, o. c., str. 83, 97.

⁴⁴ Usp. K. P o l a s c h e k, "Studien zu einem Frauenkopf im Landesmuseum Trier und zur weiblichen Haartracht der iulisch-claudischen Zeit", *Trierer Zeitschrift*, 35, 1972, str. 162 i d., sl. 8, 1, 2, 5, 11 itd.

⁴⁵ K. P o l a s c h e k. o. c., str. 174 i d., sl. 10, 11, 12.

Vrlo naglašeni utjecaj sjevernoitalskih radionica na liburnsku produkciju pokazuju i druge stele iz Aserije ili njene okolice, o kojima će također biti riječi u ovom radu.

To jasno pokazuje stela Gaja Veronija Etora iz Ostrovice (tab. III, IV).⁴⁶ Jasna je ovdje sjevernoitalska shema s dvostrukim portretnim poljem, jednim iznad drugog.⁴⁷ U Dalmaciji je stela s takvim rasporedom polja izuzetno rijetka. Osim Etorove stele slično je strukturirana još i stela Tita Fulicija, veterana XX. legije iz Salone.⁴⁸ I za taj primjerak može se reći da je nastao pod utjecajem sjeverne Italije.

Stela Gaja Veronija Etora, osim navedene karakteristike, sadrži zabat, uobičajeno uokviren, također s Gorgonom u sredini. Na svim kutovima trokutnog zabata stajali su akroteriji, kojima se figuralni ukras nije očuvao. Gornje polje je uokvireno lisnatim ukrasom sa strana. Ono se sastoji od lisnatih kaliksa koji su postavljeni jedan nad drugim. Pri dnu okvira, pak, nalazi se nekoherentni motiv koji s vegetabilnim ukrasom nema nikakve veze. Naime, na obje strane na dnu su dva delfina čiji se repovi križaju. Taj je motiv vrlo čest u rimskoj umjetnosti, a među njima se najčešće javlja trozub, ali ga ovdje nema, nego se među ribama nalazi vegetabilna dekoracija koja je poprimila oblik trozuba. Na gredi ispod zabata je stilizirana girlanda s rozetom u sredini. Ispod gornjeg polja na traci što ih odvaja nalazi se valovnica. Donje polje je sa strana uokvireno stabljikom bršljana. Ispod portretnog polja je natpis⁴⁹ a ispod grubo-obrađeno polje, završetak i zub za učvršćivanje spomenika u uspravnom položaju.

U gornjem redu prikazan je stariji bračni par, u donjem je redu mlađi sin, a desno po svojoj prilici stariji sin.⁵⁰ Muškarac u gornjem redu je po svom izgledu, masivnoj i proćelavoj lubanji s kratko podšišanom kosom, zatim po krupnim obrazima i realističkom tretmanu glave blizak fizionomijskim karakteristikama cara Vespazijana.⁵¹ Njegova žena, koja također ima krupnu glavu s mesnatim

⁴⁶ Stelu je objavio D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, str. 108 i d., sl. 1, 2.

⁴⁷ Usp. takve stele iz sjeverne Italije, H. P f l u g, str. 153, kat. br. 8, tab. 1,1; str. 187, kat. br. 79, tab. 18, 4; str. 255, kat. br. 250, tab. 37, 1,2.

⁴⁸ S. R i n a l d i T u f i, str. 92 i d., tab. I.

⁴⁹ Natpis glasi: C(aius) VERONIUS·AET
OR·V(ivus)·F(ecit)·SIBI·ET·VETVRI
AE·AEIAE·VXORI·ET·CE(u?)N
O·F(ilio)·ET·C(aio)·IVLIO·NEPOTI

⁵⁰ Iz natpisa ne proizlazi dvosmisleno da je Julije Nepos (donja desna figura) sin, dok se to za Ceuna izričito navodi. Mislim da je R e n d i ć - M i o č e v i ć, str. 115, u pravu kad drži da je to stariji sin, koji je ulaskom u vojsku dobio civitet.

⁵¹ Usp. razmjerno brojne Vespazijanove glave u publikaciji G. D a l t r o p - U. H a u s m a n n - M. W e g n e r, *Die Flavier. Das römische Herrscherbild II*, 1, Berlin 1966, str. 9 i d., tab. I i dalje.

obrazima, iskazuje odlike izgleda pripadnica flavijejske kuće. O njezinu izgledu znatno je teže raspravljati, budući da joj je glava pokrivena velom (najvjerojatnije skut što ga tvori *palla*),⁵² dok je sama kosa pokrivena nekakvom kapom ili maramom,⁵³ koja tijesno naliježe na lubanju, tako da se stvarni oblik frizure ne može raspoznati. Ipak to je pokrivalo za glavu nedovoljno izdignuto od tjemena da bi se moglo pretpostaviti da žena ima visoku frizuru flavijejskog doba, već je, nesumnjivo, bila znatno jednostavnijeg oblika.⁵⁴ Takve marame često nose žene ne samo na nadgrobnim spomenicima u unutrašnjosti, nego i na drugim vrstama portreta, također u zaleđu. Takva pokrivala imaju žene na steli iz Breze⁵⁵ te na bisti iz Klokota kod Gnjilana.⁵⁶ Izgleda da je to pokrivalo specifično za ilirsku nošnju u unutrašnjosti Balkana i praktički nema veze s rimskom nošnjom. Portreti ostrovičke stele iskazuju određeni ambiguitet izraza. Forme koje dikira radionica očito su s jedne strane rimske (muškarac) a s druge strane autohtone (žena), i to barem na nekim dijelovima svoje nošnje i frizure. Dok muškarac nošnjom i modom te oblikom lica i glave odgovara flavijejskom vremenskom izrazu, žena je bliža lokalnim ženama iz ruralnih ambijenata, kojima je očito pripadao ostrovički kraj. Štoviše, mogli bismo kazati da je teško zamisliva komplicirana frizura flavijejskog doba (umjetno kovrčanje kose, umjetni dodaci i sl.) u takvoj ruralnoj sredini. Naprotiv, jednostavnost vespazijanske frizure i njegov plebejski izraz lako je prepoznatljiv, pa je bio prihvatljiv muškarcima koji se svjesno žele poistovjetiti s običajima i kulturom rimskog društva u kojem su se našli i s kojim se postupno asimiliraju.

Mlađi par muškaraca u donjem redu portreta na steli (*Ceunus* i *Gaius Iulius Nepos*), po svoj prilici sinovi naprijed spomenutog bračnog para, nešto su lošije očuvani. Njihovi likovi pokazuju već tipično flavijejsko-domicijansku frizuru, kod koje iznad niza pramenova što ravno padaju na čelo, osim što se kod desnog oka razdvajaju tvoreći figuru lastavičjeg repa, nalazi još nekoliko pramenova, a ti se poput prstiju pružaju naprijed, ali ne padaju preko donjih. Ovi gornji pramenovi izvlače se također od zašiljka do čela. To je oblik frizure koji se javlja kod najranijih tipova frizure Domicijana (I. tip), kao na primjer na bisti iz

⁵² To je *palla* koju nose obje osobe prikazane na prethodno obrađenoj steli Vadike.

⁵³ D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, str. 112, drži da postoji samo *palla*. Skloniji sam pretpostavci da ispod *palle* postoji još i marama koja drži kosu.

⁵⁴ O frizurama flavijejskog doba usp. G. D a l t r o p - U. H a u s m a n n - M. W e g n e r, str. 116, br. 59, tab. 49 a,c (Julia Titi).

⁵⁵ Usp. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 1, Sarajevo 1988, str. 122, tab. 9,3 (Kiseljak).

⁵⁶ *Antički portret u Jugoslaviji*, Beograd 1987, str. 216, br. 182 s odgovarajućom slikom.

Münchena,⁵⁷ na glavi iz Pergamona,⁵⁸ te na srodnoj glavi iz Kotora.⁵⁹ Slično, samo nešto bogatije raspoređena i snažnije plastički oblikovana, je i kosa cara Nerve.⁶⁰ Prema tome jasno je, za razliku od konzervativne žene, da svi muški likovi iskazuju težnju za suvremenim stilskim i modnim izrazom svog vremena. Starija generacija slijedi do kraja uzore koji su bili suvremeni u naponu njihova životnog doba, dok naprotiv mlađa slijedi svoj generacijski izraz.

Sve prije izneseno govori u prilog pretpostavci da je znatno brži bio proces prihvaćanja rimskih modnih detalja nego što je bio cjelokupni proces uključivanja stanovništva u rimsko društvo. Svi članovi ostrovičke obitelji, osim posljednjega desno, još uvijek nose svoja liburnska imena, a taj ima tipičnu rimsku formu imena, što je najvjerojatnije posljedica njegova stupanja u rimsku vojsku,⁶¹ gdje je, dobivši rimsko građanstvo, primio i odgovarajuća *tria nomina*, o čemu možda govori predmet u lijevoj ruci.⁶² Da se radi o vojniku govori i *paenula* u koju je osoba odjevena,⁶³ jer, iako *paenula* nije isključivo vojnička odjeća, ona se redovno javlja na prikazima legionara i drugih vojnika na stelama u Dalmaciji,⁶⁴ pa je Rendićeva pretpostavka o zanimanju te osobe vrlo prihvatljiva.⁶⁵ Procesi koji se zbivaju u liburnskom društvu neobično su zanimljivi. Zaostajanje žene u odnosu na modu (frizura) svog vremena sasvim je shvatljivo jer su žene na selu, bez obzira na imovno stanje, koje je u slučaju vlasnika ostrovičke stele moralo biti znatno,⁶⁶ ipak mnogo konzervativnije. I danas se muškarci sa sela mnogo brže i bez

⁵⁷ G. D a l t r o p - U. H a u s m a n n - M. W e g n e r, *Die Flavier. Das römische Herrscher bild II*, 1, Berlin 1966, str. 32, 41, 102, tab. 23a, 25 c i d.

⁵⁸ I s t i, str. 38, 105, tab. 33 a i b.

⁵⁹ I s t i, str. 38, 101, tab. 33 d.

⁶⁰ I s t i, str. 45, 112, tab. 39 a; str. 47, 114, tab. 40 a, b.

⁶¹ D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, str. 115.

⁶² D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, str. 113, pretpostavlja da je predmet koji na prvi pogled izgleda kao volumen, zapravo balčak mača.

⁶³ O *paenuli* usp. L. B o n f a n t e W a r r e n, *Roman Costumes. A Glossary and Some Etruscan Derivations. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt I*, 4, Berlin-New York 1973, str. 610.

⁶⁴ Sličan tip odjeće nosi vojnik Servius Ennius Fuscus iz VIII. kohorte dobrovoljaca na steli iz konca 1. st. n. e. (S. R i n a l d i T u f i, str. 99. br. 13, tab. V, 3), zatim Gaj Valerije Marcell, vojnik neke kohorte (naziv nije sačuvan) (S. R i n a l d i T u f i, str. 111, br. 37, tab. X, 2), a i brojni drugi, kao na primjer vojnik iz okolice Humca u Hercegovini (R. D o d i g, o. c., str. 107, br. 2, sl. 5).

⁶⁵ Usp. bilj. 62.

⁶⁶ Stela monumentalnih razmjera (vis. 3,56; šir. 0,82; deblj. 0,27 m) s portretima i drugom brojnom dekoracijom morala je stajati čitav imutak; tako nešto sebi je mogla priuštiti samo bogata obitelj. I D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, str. 112 i d., s pravom pretpostavlja da se radi o naglo obogaćenoj obitelji.

oklijevanja odijevaju u gradsku odjeću nego žene. To je, dakle, vrlo zanimljiv primjer promptnog prihvaćanja civilizacijskih noviteta i normi ponašanja, usprkos još nedovršenom procesu urastanja lokalnog liburnskog stanovništva u rimsko društvo.

Ova stela pokazuje još jednu zanimljivu pojavu kad je riječ o obliku, ukrašavanju i strukturi stele. Naime, ona iskazuje temeljne arhitektonske forme koje se prvenstveno manifestiraju kroz jasno iskazani zabat i ono što mu pripada, ali ispod zabata se događa rasformiranje arhitektonskih struktura. Tu nema stupova ili pilastara. Strane koje uokviruju portretno polje nemaju nikakvih arhitektonskih elemenata, tako da one sasvim neorganski pridržavaju gredu zabata. Na dearhitektonizaciju oblika stele upućuje i ukrašavanje tih strana. To je proces koji se u Dalmaciji počinje zapažati u kasnijem 1. st.⁶⁷

Sve prije kazano očito pokazuje da stelu valja datirati u zadnje desetljeće 1. st. po Kristu.⁶⁸

Iz Aserije potječe i jedan fragment stele. On se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu. Na njemu se sačuvala glava starije žene u vrlo dubokom reljefu, dio portretnog polja i pilastar s korintskim kapitelom (tab. V).⁶⁹ Za ovaj se fragment, iako dosta mali (duž. 0,45, vis. 0,40 m), može reći da je ipak pripadao steli velikih dimenzija i da je različito koncipiran od stele Vadike Titue. Ostatak grede koji se vidi uz kapitel pokazuje da je stela bila tipa naskosa, a ne slobodne grobne niše. Po svojoj prilici imala je dva registra za prikazivanje portreta, kao i kod stele iz Ostrovice, ali ipak to nije moguće decidirano tvrditi. Što se tiče oblika stele, valja kazati da se radi o fazi u razvitku koja prethodi ostrovičkoj (nema vegetabilnog ukrasa, a pilastri imaju kapitele koji nose gredu ispod zabata).

Usprkos lošem stanju očuvanosti ovaj je fragment vrlo važan zbog portreta žene koja se nalazi uz pilastar na desnoj strani polja. Taj portret pokazuje znatne realističke karakteristike. To se jasno uočava na individualnim detaljima lica žene: dosta velikom snažnom nosu, istaknutoj šiljatoj bradi, gornjoj usni koja prelazi donju, naborima kože uz usta i korijenu nosa. Nema dvojbe da je pred nama jedna određena, starija osoba s jasno fizionomijskim specifičnostima. Individualizacija portreta postignuta je jednostavnim i suzdržanim sredstvima likovnog izražavanja, čisto skulpturalnog karaktera. Vrlo uspješno je prikazana mlohavost muskulature,

⁶⁷ Taj problem nije još temeljito obrađen u repertoaru stela iz Dalmacije, ali on se jasno nazire.

⁶⁸ Zanimljivo je da je do slične datacije došao i D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, str. 117 (prijelaz 1. na 2. st. po Kr.) na temelju epigrafičko-onomastičke analize.

⁶⁹ S. R i n a l d i T u f i, str. 100, br. 15, tab. 41, 4.

bez onog prevladavajućeg shematskog naznačavanja bora na licu.⁷⁰ Ta realistička manira ima svoje ishodište u republikanskoj portretistici i ona kod portreta u punoj plastici nestaje s vremenom Augusta, ali se na nadgrobnoj umjetnosti katkada provlači još znatno duže.⁷¹ Međutim, u Dalmaciji se nije duže zadržala i nestaje razmjerno brzo iza Augusta. Klasicistička idealizacija koja tada nastupa kao da je imala vrlo snažan učinak u stilskom opredjeljivanju radionica, pa kasnije nema realističkog portreta čije karakteristike podsjećaju još na republikansko doba. Stoga su izuzetno rijetki portreti na stelama s kasnorepublikanskim stilskim odrednicama u doba julijejsko-klaudijejske dinastije.⁷²

Portret žene o kojem je ovdje riječ S. Rinaldi Tufi je datirao u kraj 1. ili rano 2. st. po Kristu.⁷³ Tu dataciju on je predložio na temelju frizure, ali je očito da nije dobro shvatio njen oblik, što se daje zaključiti po sljedećoj formulaciji: "si veda ad esempio l' esecuzione della chioma che sembra spartita in striscie piuttosto spesse, e il modellato del volto, senz' altro meno morbido a quanto si può vedere nelle stele suddette. Rispetto a queste, la stele di Asseria dovrebbe essere un po' più tarda, e porsi alla fine del I - inizio del II sec. d. Cr."⁷⁴ Međutim, malo valovita kosa podijeljena je na sredini tjemena u dvije strane. Masa kose pada postrance i djelimično pokriva uši, a straga se vide dvije pletenice koje padaju na ramena. Ovaj tip frizure poznat je kod osoba iz prve polovice 1. st., pa portret treba datirati najdalje do sredine 1. st.⁷⁵

Iz neposredne blizine Aserije potječe još jedna monumentalna stela. Taj se spomenik nalazi u selu Kašić kao ploča groba na mjesnom groblju (tab. VI).⁷⁶ Spomenik je teško analizirati jer posjedujem samo fotografije snimljene iz vrlo nesretnog kosog kuta, zbog njegovog ležećeg položaja. Osim toga čini se da objavljene fotografije pokazuju razmjerno loše stanje očuvanosti reljefa (očito je da je mahovina znatno prekrila površinu).⁷⁷ Dobio sam srećom jednu staru fotografiju koja je vrlo oštra i koja pokazuje stanje prije nego što je mahovina pokrila

⁷⁰ Takva shematizacija zapaža se na čelu muškarca (prvi lijevo u gornjem redu) na steli T. Fuficija (S. R i n a l d i T u f i, tab. I).

⁷¹ O tome usp. *Enc. arte ant.*, VI, Roma 1965, s. v. ritratto (R. Bianchi Bandinelli).

⁷² O portretima s republikanskim karakteristikama iz Dalmacije usp. u sljedećoj (br. 13) *Diadori* iz pera pisca ovih redaka.

⁷³ S. R i n a l d i T u f i, str. 101.

⁷⁴ S. R i n a l d i T u f i, l. c.

⁷⁵ To je frizura tiberijanskog doba, poput one koju navodi K. P o l a s c h e k, o. c., sl. 8, 1-7, ali i druge na toj slici.

⁷⁶ D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, str. 122, sl. 4.

⁷⁷ D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, sl. 4, 5.

dijelove reljefa, natpisa i dekoracije, ali je također snimljena na podu. Na toj fotografiji se ipak mogu razlučiti karakteristike portreta i frizure.

Prije nego što proanaliziram portrete osvrnuo bih se na tektoniku stele koja među stelama iz Dalmacije zauzima posebno mjesto. Naime, ona ispod trokutastog zabata s centralnom rozetom ima pravokutno polje u kojemu su lijevo portret žene i desno muškarca. Polje uokviruju dva polustuopa s korintskim kapitelima. Ispod je ravna letva koja počiva na dvije bočne, također ravne, letve. Na taj način je formirano pravokutno polje, unutar kojeg je uklesana polukružna niša u kojoj je portret žene. Ispod je pak natpis, a ispod natpisa grubo polje. Ono završava zubom za učvršćivanje stele u bazu. Zub je odbijen. U osnovi to je arhitektonska struktura stele s dva reda portreta, kakva je i na steli iz Ostrovice o kojoj je ovdje već bilo riječi, a također i na steli Tita Fuficija iz Salone.⁷⁸ Za te je stele već utvrđeno da su strukturalno u vezi sa sjevernoitalskim stelama.⁷⁹ Varijanta s polukružnom nišom također je sjevernoitalskog podrijetla i poznata je na mnogim primjercima iz tog dijela rimskog svijeta. Dovoljno je upozoriti na primjerke iz Ravenne, Cesene, Cotignole itd.⁸⁰ Nema, dakle, dvojbe da je u strukturalnom pogledu stela posuđenica iz sjeverne Italije.

Što se pak portreta tiče jasno je vidljivo da oba ženska lika imaju frizuru s razdjeljkom po sredini, kod koje mase kose padaju postrance. Kod ženskog portreta u gornjem redu kosa je znatno valovita, dok je kod donjeg gotovo sasvim ravna. Nažalost na fotografiji nije vidljivo da li postoje i pletenice, o kojima je bilo riječi na fragmentiranoj steli iz Aserije. Međutim, bez obzira na to može se sa sigurnošću kazati da su to frizure tiberijevskog doba, dakle iz drugog ili trećeg desetljeća 1. st.⁸¹ S tim u skladu je i muška frizura, koja iskazuje pramenove na čelu, koji se rastvaraju na sredini poput načina češljanja osoba iz tiberijevskog doba. Čini mi se da ona gotovo u cjelini odgovara nekim Germanikovim portretima.⁸² (Teško je precizno, s fotografijom kakvom raspolažem, utvrditi tip, ali ni to ne bi bio problem kad bi postojao detalj ili pak fotografija snimljena iz boljeg kuta.) Fizionomijske crte lica, čini se, slijede realističke naputke, što se vidi na svim licima, kao da nema onog akademizma koji je svojstven

⁷⁸ S. R i n a l d i T u f i, str. 92, br. 1, tab. I.

⁷⁹ Usp. bilj. 47.

⁸⁰ H. P f l u g, str. 152, kat. br. 7, tab. 2, 1,2; str. 159, kat. br. 19, tab. 4, 2; str. 167, kat. br. 37, tab. 7, 2.

⁸¹ Usp. frizure navedene u bilj. 75.

⁸² O tipovima Germanikova portreta usp. K. F i t t s c h e n, "I ritratti di Germanico", *Germanico - la persona, la personalità, il personaggio*, Atti del Convegno Macerata-Perugia 9-11 maggio 1986, str. 205 i d. To su tipovi adopcije tab. VI i donekle tip Gabi tab. VII.

tiberijevskom periodu.⁸³ Kod donjeg portreta uočava se specifičnost izraza žene, koji po svoj prilici iskazuje lokalni fizionomijski tip, što je već uočeno i kod fragmentirane stele iz Aserije. Tu kao da nema fenomena portreta koji slijedi carske uzore fizionomije.

Strukturalne karakteristike stele, portreti u cjelini, odgovaraju onome što pokazuju imena u natpisu, a to je prožimanje domaćih i rimskih kulturnih tekovina. Očito je da još nije došlo do cjelovitog uklapanja u rimsku sredinu, ali isto tako da je lokalnu aristokraciju neodoljivo privlačila rimska kultura. Da li kod ove stele valja računati s nešto zakašnjelim rimskim utjecajima, teško je govoriti, ali čak i u slučaju zakašnjavanja, ipak nema dvojbe da je stela nastala prije sredine 1. st.

Na kraju razmatranja poglavlja o stelama konstatirati nam je da su radionice nadgrobnih spomenika u okolici Aserije, ili pak pojedinačni majstori koji su ih izrađivali poznavali suvremene tendencije i da su one mahom iz sjeverne Italije. Očito je da drugi krajevi Dalmacije, osobito Salona koja već početkom 1. st. ima razvijenu radioničku produkciju stela, nemaju neki utjecaj na zadarsko zaleđe. Što se tiče pak samih portreta, oni su u skladu s težnjama u razvitku rimske portretistike. Pojavljuju se na jednom te istom spomeniku čak i dvije različite stilske tendencije, posvjedočujući tako praćenje općih tendencija, čak i tijekom jedne te iste generacije. U nekim slučajevima treba pretpostaviti da su se portreti na nekim spomenicima radili u dužim ili kraćim vremenskim razmacima. To je tim shvatljivije, pogotovo kad se na steli pojavljuje više generacije jednog te istog roda.

Stele iz zaleđa Liburnije pokazuju da ilirska aristokracija prihvaća i rimske nadgrobnne spomenike paralelno sa svojim liburnskim cipusom koji je prevladavao kao monumentalni nadgrobnni spomenik, osobito u Aseriji. Te su stele, valja naglasiti, vrhunska ostvarenja provincijalne klesarske umjetnosti u Dalmaciji.

Da li je u Aseriji postojala neka radionica takvih nadgrobnih spomenika? Mišljenja sam kako različite strukturalne karakteristike tih stela pokazuju da se teško može govoriti o jednoj radionici koja ima definirane oblike spomenika. Skloniji sam pretpostavci da su se radile prema pojedinačnim narudžbama kod majstora koji nisu morali imati stalno mjesto rada i boravka u tom gradu. Ipak o tome bi se moglo govoriti kad bismo imali veći broj stela i drugih spomenika iz istog perioda.

Zanimljiva je činjenica da je do sada više monumentalnih stela dalo zaleđe nego sam centar Liburnije *Jader*, koji je inače imao vrlo značajnu kamenoklesarsku aktivnost, nužnu za veliki grad, i vjerojatno brojne radionice

⁸³ Moglo bi se raditi o preostacima iz republikanskog doba, nekoj vrsti provincijalne retardacije. O tome usp. bilj. 71.

sposobne da takve stele i izrađuju. Međutim iz takvog stanja očuvanosti spomenika ne smije se izvlačiti neke posebne zaključke, jer nije isključeno da se i u centru Liburnije otkriju velike stele s portretima pokojnika.⁸⁴

b) Sarkofazi

Pregledavajući još prije desetak godina skulpture u zadarskom Arheološkom muzeju zapazio sam jedan vrlo važan, ali, nažalost, dosta oštećen fragment reljefa žućkaste patine od mramora koji je bijel na lomu (tab. VII, 1).⁸⁵ Reljef nosi broj 109, odnosno 876, a pronađen je u Aseriji još 1898. godine. Na tom reljefu prikazana su dva dječaka. Oba su naga, samo onaj nalijevo ima plašt koji pada preko lijevog ramena. Dječaku nedostaje desna ruka (odlomljena je ispod lakta). Lijeva ruka pružena je postrance. Dječaka pridržava drugi, slični, desno od njega. Taj drugi lik je bolje sačuvan. On je u raskoraku nadesno. Oba su dječeka imala dugu kosu koja pada preko ušiju. Obojici nedostaju noge ispod kukova. Desno od ovih likova su mogle biti druge figure dječaka, ali su one otučene da bi se uklesao natpis. Od natpisa su preostala samo tri fragmentirana retka.⁸⁶ Iznad glava dječaka vidi se rub s kosom profilacijom i ravnom letvicom.

Već i površinski pogled na reljef pokazuje da se radi o fragmentu antičkog sarkofaga s prikazom pijanih dječaka koji se klata u povorci (komos). Nagi dječaci koji se kreću, posreću i jedni druge pridržavaju tipičan je motiv tih radionica.⁸⁷ Da se radi o sarkofagu produkcije grada Atene, govori s jedne strane pentelički mramor, zatim karakter reljefa te profilacija vijenca sarkofaga. Karakteristična je i svrdlana linija koja okružuje likove i tako daje tamni vizualni efekt reljefu tijela koji snažnije ocrtava konturu.⁸⁸ Stanovite nedovršenosti likova, kao i neuglačanost površina likova te neobrađenost gornjeg završetka sanduka jasno pokazuje da se

⁸⁴ Neki nadgrobni spomenici s portretima iz Zadra, kao što je na primjer prerađeni reljef iznad portala Crkve Sv. Mihovila, nisu stele. O tome se nadam posebno raspravljati nekom drugom zgodom.

⁸⁵ Reljef sam zapazio u depou Arheološkog muzeja u Zadru, proučavanje kojega mi je omogućio kolega I. Fadić na čemu mu ovdje srdačno zahvaljujem. U međuvremenu dok je ovaj rad stajao u ladici reljef sam objavio. Usp. N. Č a m b i, str. 146, br. 61, tab. XXVIII.

⁸⁶ Natpis glasi: P(ublius) ATE(ius? ili sl.)
FILIIIS ...
PIISS(imis...)

⁸⁷ O tim sarkofazima usp. G. K o c h - H. S i c h t e r m a n n, str. 424 i d. Ovdje se radi o motivu dječaka koji drži drugog pijanog dječaka. Usp. vrlo slično koncipiranu grupu dječaka na sarkofazima iz Istambula (G. K o c h - H. S i c h t e r m a n n, sl. 455) ili Side (G. K o c h - H. S i c h t e r m a n n, sl. 459) itd.

⁸⁸ Kontura je redovno izvođena tekućim svrdlom. Ta je linija katkada dublja a katkada plića. Na ovom primjerku osobito se dobro zapaža oko glave dječaka.

radi o stražnjoj strani sanduka. I ta nedovršenost je tipična za atičke sarkofage, koji su, doduše, obrađeni sa sve četiri strane, ali dvije su uvijek ostavljene nedovršene, bez zadnje ruke, a često i bez dorade pozadine. Od tih dviju nedovršenih strana jedna je obavezno stražnja te češće desna bočna,⁸⁹ iako se ta pojava može zapaziti i na lijevoj.⁹⁰ Razlozi zbog kojih su dvije strane ostale neobrađene najvjerojatnije su komercijalne prirode, jer se na taj način smanjivao broj sati rada. S tim u vezi bilo je, međutim, i drukčijih tumačenja.⁹¹ Moje je mišljenje da su se dvije strane uvijek mogle ostaviti nedovršene i neuglačane (bez zadnje ruke) zbog toga što dvije strane nisu nikad bile direktno osvijetljene (bilo na nekropoli *sub divo* ili mauzoleju), pa su tako i manje izložene i zamjetljive mogle ostati nedovršene.⁹²

Čudno je što se natpis nalazi na stražnjoj strani. Tome je najvjerojatnije razlog što je sarkofag bio naknadno, po drugi put, upotrebljen.⁹³ Na to bi ukazivala činjenica što je dio reljefa otklesan da bi se moglo stvoriti slobodnu površinu za natpis. Prednja strana valjda nije bila pogodna za to zbog veće dubine reljefa, oštećenosti ili sličnog defekta.

Prikazi pijanih dječaka koji se klata u dionizijskoj povorci česti su u ranijoj fazi produkcije atičkih sarkofaga. Po dosta širokom rasporedu figura na površini sanduka očito je da se ovaj reljef povezuje uz one iz Atene ili Istambula na kojima se također pojavljuju parovi dječaka koji se međusobno pridržavaju.⁹⁴ Međutim ni

⁸⁹ Desna bočna strana nije dovršena na poznatom sarkofagu s prikazom lova koji se čuva u Budimpešti i Splitu (usp. N. C a m b i, str. 99 i d, crtež 4, tab. VI, b) te na sarkofagu s prikazom mita Lova na Kalidonskog vepra u Arheološkom muzeju u Splitu (usp. N. C a m b i, str. 127, br. 31, tab. XX, b).

⁹⁰ Lijeva bočna strana nije bila dovršena na sarkofagu s prikazom crota u lovu na sarkofagu iz Arheološkog muzeja u Splitu (usp. N. C a m b i, str. 150, br. 66, tab. XXVII b, na malom dijelu bočne strane koji nije reproduciran).

⁹¹ O tom problemu usp. J. B. W a r d P e r k i n s, "The Hippolythus Sarcophagus from Trinquetaille", *Journal of Roman Studies*, 46, 1956, str. 10 i d. Autor drži da se sarkofag odaošiljao u nedovršenom stanju na svim stranama, a da su ga na licu mjesta dovršavale filijale atičkih radionica. To mišljenje nije prihvatio H. W i e g a r t z, "Sarkophagherstellung und Lokalisierung der kleinasiatischen Säulensarkophage", *Mélanges Mansel*, Ankara 1974, str. 345 i d. Prema Wiegartzu atički su se sarkofazi izvozili s dvije dovršene i dvije nedovršene strane i kasnije nije bilo nikakve dorade izvan matične radionice. Na to se ponovno osvrnuo J. B. W a r d P e r k i n s, "Workshops and Clients. The Dionysiac Sarcophagi in Baltimore", *Rendiconti della Pontificia Accademia*, 48, 1975, str. 191, braneći svoje prethodno mišljenje. Koliko je meni poznato uglavnom se prihvaća mišljenje Wiegartza. O tome usp. G. K o c h - H. S i c h t e r m a n n, str. 373 i d.

⁹² O tome usp. N. C a m b i, str. 73 i d.

⁹³ O reupotrebi sarkofaga usp. N. C a m b i, "Il reimpiego dei sarcofagi romani in Dalmazia", *Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi romani nel Medioevo*, Marburger Winckelmann Programm 1983, str. 75 i d.

⁹⁴ Usp. sarkofage iz Istambula i Side navedene u bilj. 87 te sarkofag iz Anafe u atenskom Nacionalnom muzeju (F. M a t z, "Ein römisches Meisterwerk", *Der Jahreszeitensarkophag Badminton/New York*, Berlin 1958, tab. 14 a.

jedan od njih nije potpuno identičan ovom paru dječaka.⁹⁵ Sarkofazi s navedenom temom uglavnom potječu iz druge polovice 2. st.⁹⁶ Teškoću u datiranju našeg fragmenta, međutim, pričinjava činjenica što reljef pripada stražnjoj strani sanduka. Naime, na toj strani se ponekad pojavljuju motivi s prednje strane koji su demodirani, pa tako nije isključeno da se straga, osim ranije teme, nađe i stariji način obrade reljefa.⁹⁷ Treba ipak naglasiti da se dječaćki komos rijetko stavljao na stražnju stranu sanduka kao demodirani motiv, jer je on bio predviđen za sve strane. Ukoliko pak komos nije bio raspoređen po svim stranama sanduka, tada su na slobodnim bile ipak prikazane srodne teme, uglavnom razni drugi dječaćki motivi.⁹⁸ Prema tome, vjerojatnije je da je aserijatski sarkofag bio originalno iz druge polovice 2. st., tj. iz doba prije tzv. stilske promjene.⁹⁹

Dječaci koji se klate u komosu spadaju u dionizijski krug tema. Taj motiv ima eshatološku poruku spasenja koje jamči upućenost u dionizijske misterije. Dionizijski motivi su inače vrlo česti i omiljeni na atičkim sarkofazima, što upućuje na brojnost klijentele među dionizijskim mistesima.¹⁰⁰ Tema komosa i drugih dionizijskih motiva javlja se u većem broju varijanata.¹⁰¹

Pojava jednog ovakvog primjerka sarkofaga u Aseriji važna je iz više aspekata. To je prvi atički sarkofag za koji se pouzdano zna da potječe iz tog liburnskog grada. Atički sarkofazi su inače neusporedivo najbrojniji u Saloni i njenoj okolici,¹⁰² dok drugi dalmatinski gradovi, uključujući i Jader, broje tek

⁹⁵ O tome usp. G. Koch - H. Sichtermann, str. 425.

⁹⁶ G. Koch - H. Sichtermann, 427.

⁹⁷ H. Wiegartz, "Kaiserzeitliche Reliefsarkophage in der Nikolaoskirche", u: J. Borkhardt i dr., *Myra, Istambuler Forschungen*, 30, Berlin 1975, str. 194.

⁹⁸ Brojni su sarkofazi s raznim temama u kojima sudjeluju eroti. Usp. G. Koch - H. Sichtermann, str. 424 i d. s popisom nešto manje od 90 cijelih i fragmentiranih primjeraka.

⁹⁹ Najveći broj sarkofaga s prikazom komosa dječaka potječe iz doba prije stilske promjene, tj. iz vremena prije 200. godine. O stilskoj promjeni te grupe sarkofaga usp. N. Himmler, "Fragment eines attischen Sarkophags", *Marburger Winckelmann Programm 1959*, str. 25, osobito bilj. 5. Usp. također H. Wiegartz, "Zur Problem einer Chronologie der attischen Sarkophage", *Arch. Anz.*, 1977, str. 383 i d.; G. Koch - H. Sichtermann, str. 427 i d.

¹⁰⁰ O tome usp. F. Matz, "Die dionysische Sarkophage", *Die Antiken Sarkophagreliefs*, IV, 1-3, Berlin 1968, str. 1-25 i passim.

¹⁰¹ Glavne teme dionizijskih sarkofaga su: komos, žrtva, berba i dr. O tome usp. F. Matz, "Die dionysische Sarkophage", l. c.; G. Koch - H. Sichtermann, str. 419 i d.

¹⁰² U okolici Salone sačuvalo se nešto manje od 100 cijelih ili fragmenata sarkofaga.

najviše nekoliko primjeraka.¹⁰³ U zaleđu antičke Dalmacije antički sarkofazi su još manje prisutni. Jedino je okolica Knina iznimka. U Biskupiji su se sačuvala četiri fragmenta.¹⁰⁴ Teško je, dakako, objasniti čemu treba zahvaliti što je u Biskupiji bilo toliko antičkih sarkofaga.¹⁰⁵ Činjenica je da tih sarkofaga ima posvuda, ali se rijetko nalaze dublje u zaleđu jer ih je zbog velike težine bilo gotovo nemoguće prenositi volovskim zapregama.¹⁰⁶ Možda je bogata klijentela iz tog kraja mogla lakše prevoziti teške blokove vodenim putem (Krka) budući da su putovali samo manjim dijelom kopnenim cestama.

Zanimljivo je da u zaleđu Salone, iz koje potječe najveći broj antičkih fragmenata u čitavoj Dalmaciji (gotovo stotinu cijelih ili fragmentiranih primjeraka), nije otkriven ni jedan jedini ulomak. Čak i u većim i jako romaniziranim naseljima kao što su *Aequum* i *Tilurium* nije se sačuvalo ni jedan jedini fragment antičkih sarkofaga.

S druge strane, pojavljuje se razmjerno mnogo primjeraka importirane skulpture (čak i antičke),¹⁰⁷ ali ipak nema antičkih i drugih stranih sarkofaga.

Kao što sam prije naveo, u liburnskom ili limitrofnom području nalazi se samo manji broj antičkih sarkofaga. Ovdje će ih biti korisno nabrojiti. U Arheološkom muzeju u Zadru čuvaju se sljedeći primjerci: fragment s prikazom pijanih dječaka (vjerojatno iz Biograda),¹⁰⁸ ulomak s prikazom Ahila i Prijama (vjerojatno Zadar).¹⁰⁹ fragment s prikazom detalja Meleagrova lova na Kalidonskog vepra (Rab),¹¹⁰ te fragment s prikazom Ahila na Skirosu (vjerojatno Zadar).¹¹¹ U

¹⁰³ U okolici Zadra sačuvalo se pet do šest, a drugdje sve zajedno desetak fragmenata sarkofaga.

¹⁰⁴ O tim sarkofazima usp. bilj. 112-114.

¹⁰⁵ Vjerojatno je da je u Biskupiji postojala klijentela koja je sebi mogla priuštiti takav luksuzni sarkofag.

¹⁰⁶ Ako se pogleda karta rasprostranjenosti antičkih sarkofaga na Sredozemlju (G. K o c h - H. S i c h t e r m a n n, sl. 7) vidi se da se u unutrašnjosti ti sarkofazi nalaze samo uz tokove većih rijeka.

¹⁰⁷ Takve su skulpture na primjer glavu Herakla itd. u Franjevačkom samostanu u Sinju (N. C a m b i, "Odjeci Skopasa i Lizipa na skulpturama Herakla u Dalmaciji", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 23, *Razdio društvenih znanosti* (10), 1983-84, str. 29 i d.; N. C a m b i, "Antička skulptura u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju", *Kačić*, 17, 1985, str. 415 i d.

¹⁰⁸ N. C a m b i, str. 147, kat. br. 62, tab. XXIX. Tu usp. i ostalu literaturu.

¹⁰⁹ N. C a m b i, str. 108, kat. br. 7, tab. VII a,b. Tu usp. i ostalu literaturu.

¹¹⁰ N. C a m b i, str. 129, kat. br. 32, tab. XXI.

¹¹¹ N. C a m b i, str. 112, kat. br. 12, tab. XXI. Tu usp. i ostalu literaturu. U navedenoj publikaciji učinio sam znatnu pogrešku zaveden rekonstrukcijom na gipsanom odljevu u Arheološkom muzeju u Zadru. Naime, tu nema labuda nego se radi o prstu raširene ruke.

Biskupiji su, kao što je prije rečeno, sačuvana četiri fragmenta: dva fragmenta prednje strane sarkofaga s prikazom berbe,¹¹² jedan s prikazom Nike koja nosi girlandu,¹¹³ nekoliko komada manjeg sarkofaga s prikazom Amazonomahije,¹¹⁴ te jedan s prikazom konja i jahača (također vjerojatno ulomak Amazonomahije).¹¹⁵ Iz Promone (Tepljuh) poznat je dio najvjerojatnije sražnje strane sanduka s prikazom lova.¹¹⁶ Iz Ridera (Danilo) potječe jedan fragment s prikazom berbe,¹¹⁷ te konačno i ovaj novoidentificirani primjerak iz Aserije, o kojem je već bilo riječi. Sigurno je da takvih ulomaka mora biti još, možda su neki skriveni u depoima muzeja i zbirki na ovom području. Siguran sam, međutim, da će ih se još naći.

Spomenuta dva fragmenta s prikazom berbe iz Biskupije vrlo su važna. Za jedan se fragment držalo da je izgubljen, pa se tako čak i u velikom katalogu dionizijskih sarkofaga F. Matza navodi kao "verschollen".¹¹⁸ Nedavno sam, međutim, taj "izgubljeni" fragment otkrio u depou Arheološkog muzeja u Zadru, dok je veći biskupijski primjerak i dalje u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika. Do "gubljenja" je po svoj prilici došlo prigodom preseljenja iz Muzeja u Kninu.

Na temelju iznesene skice rasprostranjenosti antičkih sarkofaga proizlazi da je, osim u Saloni i njenoj okolini, njihov broj svuda relativno malen, ali to je slika kakva se općenito sreće izvan velikih distributivnih centara u provincijama. Očito je da su takav sarkofag sebi mogli priuštiti samo vrlo bogati ljudi. H. Castritius je izračunao da je poznati sarkofag s prikazom berbe iz Soluna morao koštati nešto oko 300.000 denara, a to je zaista velika svota,¹¹⁹ koja odgovara približno danima rada kako je to izračunao H. Wiegartz.¹²⁰ Ni drugi antički sarkofazi sigurno nisu bili jeftiniji. Svi su oni zahtijevali mnogo radnih sati. Pitanje je samo kad se neki sarkofag radi, dakako zbog devalvacije te veće ili manje

¹¹² N. C a m b i, str. 143, kat. br. 56, tab. XXX a,b. Tu usp. i ostalu literaturu.

¹¹³ N. C a m b i, str. 159 i d., kat. br. 77, sl. 53. Tu usp. i ostalu literaturu.

¹¹⁴ N. C a m b i, str. 114, kat. br. 15, tab. XII i sl. 7. Tu usp. i ostalu literaturu.

¹¹⁵ N. C a m b i, str. 114, br. 19, sl. 9. Tu usp. i ostalu literaturu.

¹¹⁶ N. C a m b i, str. 105, kat. br. 2, tab. VI a. Tu usp. i ostalu literaturu.

¹¹⁷ N. C a m b i, str. 145, kat. br. 58, sl. 37. Tu usp. i ostalu literaturu.

¹¹⁸ F. M a t z, "Dionysische Sarkofage", I, str. 120, br. 4.

¹¹⁹ S obzirom na to da je kazna za violaciju groba 30 ili 40.000 tisuća denara, vrlo je vjerojatno da je njegova cijena oko 10 puta veća. Usp. H. C a s t r i t i u s, Die Sockelinschrift eines attischen Sarkophages in Salonici, *Arch. Anzeiger*, 1970, str. 94, bilj. 18.

¹²⁰ H. W i e g a r t z, *Sarkophagerstellung und die Lokalisierung der kleinasiatischen Säulensarkophage*. Mélanges Mansel. Ankara 1974, str. 364 i d.

potražnje. Ako se takav iznos usporedi s cijenama drugih nadgrobnih spomenika za koje imamo podatke, očito je da su posljednji znatno jeftiniji.¹²¹ Cijena sarkofaga u unutrašnjosti morala je biti još mnogo veća zbog teškoće i dužine kopnenog transporta. Pri tome se mora imati u vidu da sarkofazi teže nekoliko tona.

Atički sarkofazi nisu jedini importirani primjerci u zadarskom zaleđu. Tako se sačuvao i jedan fragment sarkofaga koji potječe iz radionica Rima. On je uzidan u jedno dvorište u Kistanjama, a objavljen je još davno, ali naravno nije ispravno determiniran. Kad sam obrađivao sarkofage podrijetlom iz radionica Rima, ovaj fragment nisam uzeo u obzir jer ga nisam uspio ispitati.¹²² On pripada kategoriji sarkofaga sa stupovima, a očito je da se radi o tzv. filozofskom sarkofagu, što je vidljivo na temelju prikaza Muze kojoj glava počiva na ruci.¹²³ Taj fragment, približno iz sredine 3. st., pokazuje da je relativno neznatni import iz Rima u rimskoj Dalmaciji bio nazočan i u zaleđu.¹²⁴ I u ovom slučaju bio je moguć transport Krkom do odredišta (da li Burnum ili neko naselje u blizini Kistanja?).

Za vrijeme trajanja skupa u Bankovcu upozoren sam na dva poklopca sarkofaga koji dotada nisam poznavao. Jedan od njih je osobito važan (Tab. VII, 2).¹²⁵ Radi se o poklopcu izrađenom od prokoneškog mramora, o čemu svjedoče paralelne modrikaste vene te sivkasta patina i relativno krupno zrno. Poklopac leži do bunara Veleševo u blizini sela Buković, tek koji kilometar daleko od Aserije. Dug je 2,07, širok je 0,97, a visok 0,60 m. Očito je da još uvijek služi kao pojilište za stoku, jer je okrenut naopako. Oko bunara nalazi se u suho zidani otvoreni prostor apsidalne forme, što bi moglo upućivati da zidovi stoje na antičkim temeljima, ali to bi trebalo ispitati u dubljim slojevima da bi se dobio siguran odgovor. Nije isključeno da je tu postojao mauzolej u kojem je originalno

¹²¹ Prema jednom natpisu na sačuvanom fragmentu sarkofaga proizlazi da je on koštao 10.000 denara (R. E g g e r - F. D y g g v e, *Forschungen in Salona*, III, Wien 1939, str. 151, br. 12 b). Taj je primjerak bio bez ukrasa (samo vrlo jednostavna tabula i natpis) od domaćeg vapnenca. Atički sarkofazi su daleko ukrašeniji brojnim figurama i dekoracijom, a izrađeni su od vrlo cijenjenog mramora i bili su izloženi dugom i opasnom putu morem. Sve je to povećavalo cijenu. Stoga nije čudo što je obični domaći sarkofag toliko jeftiniji, iako ne i bezvrijedan.

¹²² N. C a m b i, "Die stadtrömischen Sarkophage in Dalmatien", *Arch. Anz.*, 1977, str. 444 i d.

¹²³ C. P a t s c h, "Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien", *Wiss. Mitt. Bosn. und Herzegowina*, 5, 1897, str. 184, sl. 13.

¹²⁴ Ovaj sarkofag treba još detaljnije ispitati. Nažalost zbog poznatih događaja u posljednje doba (1991/92) nisam bio u mogućnosti pogledati ga na licu mjesta.

¹²⁵ Sarkofag mi je prigodom održavanja skupa u Benkovcu pokazao M. Savić. Fotografije je izradio I. Mirnik, koji je zajedno sa mnom bio na terenu. Srdačno zahvaljujem kolegii Mirniku na fotografijama.

stajao sarkofag. U blizini nalaze se ostaci nekog gospodarskog objekta,¹²⁶ ali ipak nije isključeno da je sarkofag prenesen iz Aserije.

Poklopac je zanimljiv zbog toga što je vrlo neobične forme. On je, naime, kombinacija dvaju tipova poklopca sarkofaga. S jedne strane izrađen je na standardan način u obliku krova na dvije vode s postranim akroterijima, a na drugoj strani izrađen je u obliku kline na kojoj su pružene figure pokojnika. U strukturalnom pogledu te su dvije forme poklopca inkompatibilne. Podrijetlo forme poklopca u obliku krova na dvije vode je arhitektonskog karaktera, dok je kline (ležaljka) preuzeta iz kućnog interijera, pa su ti oblici međusobno nespojivi. Maloazijski sarkofazi su prvenstveno razvijali forme arhitektonskih sarkofaga. Samo oni sarkofazi koji su došli u kasnijoj fazi razvitka pod atički utjecaj upotrebljavaju kline poklopac.¹²⁷ To se osobito odnosi na tzv. sarkofage sa stupovima. Naprotiv, sarkofazi izrađeni u prokoneškim radionicama gotovo redovno imaju poklopac u obliku krova kuće na dvije vode, a koliko je to barem meni poznato nikad kline, što je u svezi s njihovom vrlo naglašenom arhitektonskom kompozicijom.¹²⁸

Kako to da su na ovom poklopcu ipak kombinirane dvije u osnovi inkompatibilne forme? Oko donjeg ruba koji je nalijegao na sanduk bila je izrađena profilacija arhitektonskog tipa. Takva profilacija traži kao nadgradnju arhitektonski poklopac (oblik krova kuće na dvije vode). Ali, bez obzira na tu profilaciju, očito je da je na prednjoj strani ipak bila izrađena kline s ležećim pokojnicima. Sa strana su, doduše, bili akroteriji, od kojih je desni čak širi od lijevoga. Oni pripadaju arhitektonskoj koncepciji, ali, istini za volju, oni nisu dovršeni. Uz ovaj drugi bio je prikazan i dio kline, samo njen donji kraj. Među akroterijima bio je izrađen madrac koji, naravno, pripada kline. Čini se da se uz akroterij zapaža i rubni okov kline. Čini se da se uz akroterij zapaža i rubni okov kline. Šteta je samo što je njegova prednja strana otučena. Na madracu bijahu pruženi supružnici. Sprijeda žena, straga muškarac. Žena je odjevena u visoku potpasanu tuniku. Bila je oslonjena na lijevi lakat, a desnu je ruku pružila uz tijelo. U desnoj drži malu girlandu. Glava joj je otučena. Iza nje paralelno je ležao suprug, također oslonjen na lijevu ruku. I njemu je otučena glava. Ta se ne može detaljnije ispitati jer je poklopac okrenut naopako. Na suprotnoj se strani vide akroteriji i kosina krova bez ikakvih elemenata kline. Obje strane nisu dovršene, još uvijek se vide grubi

¹²⁶ Podatak M. Savić.

¹²⁷ H. W e g a r t z, *Kleinasiatische Saulensarkophage*, Berlin 1965, str. 14. Osim jedne jedine iznimke svi poznati imaju poklopac tipa krova kuće na dvije vode.

¹²⁸ O tome osobito rječitro govore polufabrikati iskopani na samom otoku (N. A s g a r i, "Die Halbfabrikate kleinasiatischer Girlandensarkophage und ihre Herkunft", *Arch. Anz.*, 1977, str. 329 i d.).

udarci dlijeta, a da o finom glačanju neme ni govora.

Usprkos već prethodno navedenoj činjenici da sarkofazi od prokoneškog mramora nemaju kline poklopac, ipak jedan sarkofag, također iz Dalmacije izrađen od istog mramora, pokazuje kombinaciju krova na dvije vode i kline s ležećim pokojnicima. To je poklopac poznatog sarkofaga pronađenog na Manastirinama u Saloni, danas u Arheološkom muzeju u Splitu (Tab. VIII, 1, 2).¹²⁹ Ovaj primjerak pokazuje samo znatno veći stupanj nedorađenosti, osobito na strani kline. Prema tome, očito je da ovakva kombinacija nije slučajna i izolirana pojava, nego je sigurno imala neku svrhu. To je vjerojatno zbog toga što su prokoneške radionice, koje su u načelu otpremale neobrađene ili poluobrađene sarkofage, ostavile lokalnim majstorima da se u posljednjem trenutku - prema želji naručitelja - odluče za oblik poklopca. Vrlo se jednostavno moglo zaobliti stražnju stranu i dati joj formu zaleda kline, a vjerojatno, uz nešto više truda, odstraniti ležeće pokojnike, ako se željelo dobiti drugu formu poklopca. Kline je pak zahtijevala portretnu glavu za ležeće figure, što su mogli načiniti jedino vrsni lokalni majstori. Usprkos tim mogućnostima poklopac je ipak ostao nedovršen, te je bio upotrijebljen u onakvom stanju u kakvom ga je dogotovila matična radionica. Postavlja se pitanje, nisu li možda i drugi primjerci prokoneških sarkofaga, inače u nas toliko brojni, bili odašiljani na taj način. Vjerujem da to ipak nije bio slučaj, barem ne u većem broju. To zasnivam na činjenici što postoji veći broj poklopaca kojima nedostaje zadnja ruka, a na njima ipak nema mogućnosti izbora između dva tipa poklopca, te na činjenici da je krov na dvije vode ipak prevladavajuća forma poklopca sarkofaga prokoneških radionica. Vjerojatno je da su ti sarkofazi možda od sredine 3. st. pod utjecajem kasnije grupe atičkih sarkofaga (s poklopcem oblika kline) počeli kao alternativu uvoditi oblik ležaljke, ostavljajući naručitelju izbor. Ali to je izgleda bio slučaj samo u ograničenom broju primjeraka, a ne opće važeće pravilo.

Ovaj je sarkofag teško pouzdano datirati. Skulpture žene i muškarca nemaju glave i time je uskraćena mogućnost preciznije vremenske determinacije na temelju portretnih karakteristika. Spomenuti utjecaj atičkih sarkofaga ukazivao bi da se radi o praksi koja je morala doći u nešto kasnijoj fazi djelatnosti prokoneških radionica. Čini mi se da ovaj benkovački primjerak mora ipak biti stariji od salonitanskoga, koji pouzdano nastaje tek početkom 4. st.¹³⁰ Prema tome druga polovica 3. st. bilo bi okvirno vrijeme u kojem je sarkofag mogao nastati.

U neposrednoj blizini Benkovca sačuvan je još jedan poklopac sarkofaga

¹²⁹ N. C a m b i, "Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji", *Vjesnik za arh. i hist. dalmat.*, 70-71, 1968-69, str. 70, lit. u bilj. 66, tab. XIII, 2.

¹³⁰ O dataciji sarkofaga Dobrog pastira usp. N. C a m b i, "Krist", str. 70 i d.

(Tab. IX). Taj primjerak izrađen je od lokalnog kamena, a nalazi se također u sekundarnoj upotrebi, kao pojilo za stoku na bunaru Rlić u Benkovačkom selu, tek kojih 400 m sjeverno od Kaštela.¹³¹ Dug je 2,30, šir. 1,12, a visok 0,42 m. I u blizini ovog vrela bila je rimska *villa rustica*.¹³² Poklopac ima jednostavni oblik krova kuće na dvije vode s postranim akroterijima. Strane krova su neznatno nakošene, tako da je poklopac razmjerno nizak. Drugih oznaka arhitekture, kao i ukrasa, nema. Čini se da i na ovom poklopcu nedostaje zadnja ruka. Vrlo je vjerojatno da je primjerak bio izrađen u nekoj lokalnoj radionici (okolica Benkovca bogata je kvalitetnim kamenom), a po uzorima koji su osobito bili razvijeni u Saloni i bračkim kamenolomima. Salonitanski pak primjerci nastali su posredstvom maloazijskih sarkofaga.¹³³ Vrlo je vjerojatno da ovaj primjerak pripada 3. st. Precizniju dataciju nije, međutim, moguće odrediti.

Ovih nekoliko ostataka sarkofaga svjedoči da je Aserija i njena okolica imala bogatu klijentelu koja je u doba prihvaćanja obreda sahranjivanja čitavoga tijela (inhumacija) mogla pribaviti skupi importirani, ali i nešto jeftiniji a ipak cijenjeni domaći sarkofag kao najmonumentalniji tip grobnice tog doba.

Na temelju iznesenoga jasno proistječe da je Aserija bila značajni centar u kojem je bilo monumentalnih grobnica visoke kvalitete i u kojem su stalno ili povremeno boravili i djelovali kipari visoke vrijednosti. To se, dakako, ne odnosi na liburnske cipuse, koji su se morali producirati u zasebnoj radionici u samom gradu. Da li su ti majstori iz Aserije radili i druge tipove nadgrobničkih spomenika, teško je utvrditi. Za to nema valjanih pokazatelja. U ovom trenutku skloniji sam pretpostavci da radionica liburnskih cipusa nije sudjelovala u poslovima oko tradicionalnih tipova rimskih nadgrobničkih spomenika (stele, sarkofazi).

Aserija je, s druge strane, bila i konzument vrlo kvalitetnih nadgrobničkih spomenika koji su izrađivani u velikim radionicama Rimskog Carstva. Ti skupi spomenici morali su imati svoju klijentelu u zaleđu jadranske obale koja je mogla sebi priuštiti jednu takvu kupovinu. Ali, osim što je ta klijentela mogla izdvojiti visoke sume za skupe spomenike, još je važnija činjenica što je aserijatsko društvo bilo na takvoj razini da je naručivalo spomenike koji su bili visoke umjetničke vrijednosti, često s posebnom eshatološko-religijskom porukom. Očito je da je ta

¹³¹ Podatak M. Savić. Fotografije sam također dobio od M. Savića, na čemu sam mu zahvalan.

¹³² Podatak M. Savić. I u ovom slučaju nije sasvim jasno da li sarkofag potječe iz mauzoleja u okviru spomenute ville ili pak iz nekoliko kilometara udaljene Aserije.

¹³³ Pri tome ne mislim da su sarkofazi toga tipa bili direktno importirani iz Male Azije. Taj put je po svoj prilici bio posredstvom osteoteka manjih dimenzija koje imaju vrlo sličan oblik kao i sarkofazi. Ovi posljednji su pak samo njihovo uvećanje. Maloazijski je utjecaj vjerojatno posredovan također maloazijskim osteotekama, koje su isto tako unanjena forma sarkofaga.

poruka bila dovoljno čitka širem krugu gradskog stanovništva. Međutim, ovdje se namjerno nisam obazirao na taj aspekt problema ovih spomenika, jer bi to zahtijevalo vrlo opsežnu studiju i drugačiji pristup.

Nenad Cambi: ROMAN TOMB MONUMENTS FROM ASSERIA

S u m m a r y

Tomb monuments usually called Liburnian cippuses were made in great numbers in the Liburnian-Roman Asseria. Since this group of monuments has been studied a great deal, it is much more important to investigate other types of tomb monuments from Asseria and the surroundings. Here we deal with more important stellae and sarcophagi. Three complete stellae and a fragment have been preserved, and three sarcophagi. All stellae are monumental and architecturally structured with portraits. It seems that all stellae formally originate from northern Italy. Problems partly arise only with the stela *Vadica* which has doors on the lower part of the monument, as well many stellae of soldiers from *Tilurium* and environs. Therefore the door could have arrived there by the intermediacy of masters who came in *Burnum* looking for work especially after the 7th Roman legion was moved to the *Dunube limes*. But it is more likely that the form on the door was created under the north Italic influence. This element is explained by its structural and architectonic origin, denying the symbolic meaning (the gates of *Hades* or the influence of *Metroic religion*).

All stellae have qualitatively made portraits which means that they were made by excellent masters. The stellae are dated in the 1st c. The stela from *Kašić* and the fragment from *Asseria* are earlier the middle of the 1st c. The stela *Vadica* belongs to around the middle of the 1st c., the stela from *Ostrovica* to the *Flavian area* (the end of the 1st c.).

A fragment of an *Attic sarcophagus* with the scene of drunken boys is outstanding among the sarcophagi. This theme was common in *Attic production*. The sarcophagus is probably from the end of the 2nd c.

The lid of the sarcophagus from around *Asseria*, made of *Proconnesian marble*, is very important. The sarcophagus had an unusual form: the lid is planned with a dual concept - in the shape of house roof and in the shape of cline with deceased in lying position. These two lids are structurally incompatible. The initial design probably left the choice of the final shape open until the last moment, depending on the wish of the buyer. One of them could have been struck off simply. The decision, however, was not made in this case (from unknown reasons). It is interesting that this is not the only example of sarcophagus made of *Proconnesian marble* which had such dual form. Actually the best known example of a sarcophagus of *Proconnesian marble*, the one representing the Good shepherd from *Salona*, was conceived in the same way and the definite form has not been chosen. The *Asserian example* is earlier than one from *Salona*, probably from the second half of the 3rd c.

On the basis of monuments analysed it is clear that *Asseria* was a centre of a region where excellent sculptors worked and where there was a need for sophisticated Roman tombstones besides local *Liburnian cippuses*.

T. I. Stela Vadike Titue; Arheološki muzej Zadar.
Pl. I. Stele Vadica Titua, the Archeological Museum Zadar.

T. II. Detalj (portreti) stele Vadike Titue.
Pl. II. Detail (portraits) of stele Vadica Titua.

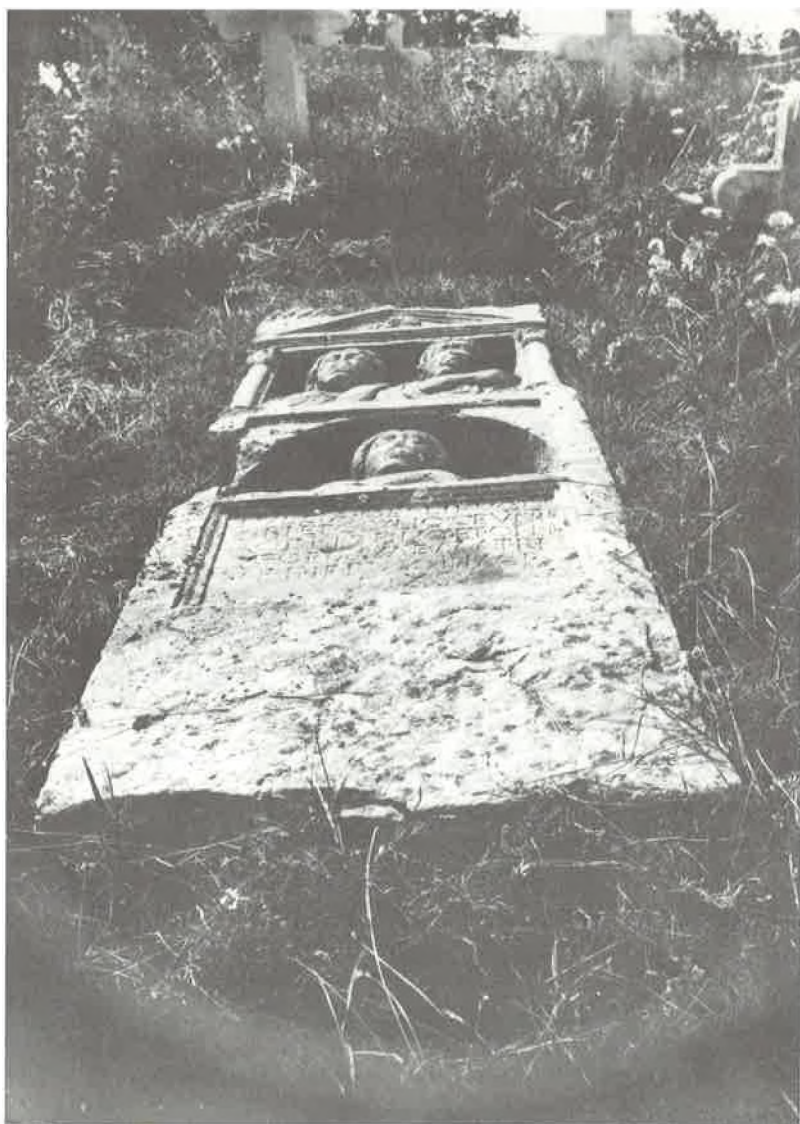
T. III. Stela Gaja Veronija Etora; Ostrovica; Arheološki muzej Zadar.
Pl. III. Stele Gaius Veronius Aetor; Ostrovica; the Archeological Museum Zadar.

T. IV. Detalj (portreti) stele Gaja Veronija Etora.
T. IV. Detail (portraits) of stele Gaius Veronius Aetor.

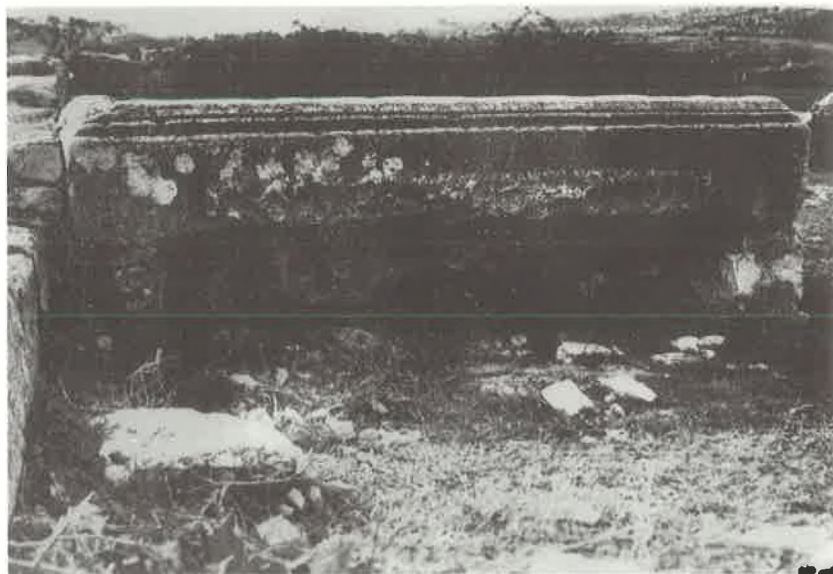
T. V. Fragment stele iz Ascrije; Arheološki muzej Split.
Pi. V. Fragments of stele from Asseria; the Archeological Museum Split.

T. VI. Stela iz Kašića; lokalno groblje.
Pl. VI. Stele from Kašić; local graveyard.

1

2

T. VII. 1. Fragment sarkofaga antičke radionice iz Aserije; Arheološki muzej Zadar.

2. Poklopac sarkofaga iz okolice Aserije (Veleševo, selo Buković).

Pl. VII. 1. Fragment of the sarcophagus from Attic workshop from Asseria; the Archaeological Museum in Zadar.

2. The lid of the sarcophagus environs Asseria (Veleševo, the village Buković).

1

2

- T. VIII. 1. Sarkofag Dobrog pastira (prednja strana); Salona; Arheološki muzej Split.
2. Sarkofag Dobrog pastira (bočna strana); Salona; Arheološki muzej Split.
Pl. VIII. 1. Sarcophagus of Good shephard (front side), Salona; the Archeological Museum Split.
2. Sarcophagus of Good shephard (lateral side); Salona; the Archeological Museum Split.

T. IX. Poklopac sarkofaga; okolica Benkovca.
Pt. IX. The lid of the sarcophagus; environs Benkovac.